

Jan F. Terelak

"Psychology of time : theoretical and empirical approaches", red. Zenon Uchnast, Lublin 2006 : [recenzja]

Studia Psychologica nr 7, 457-461

2007

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

czenia terapeutycznego autora artykułu drugiego związanego z zagadnieniem dorosłych dzieci alkoholików, co do faktu, że cały proces terapeutyczny powinien zmierzać do ukształtowania zdrowego poczucia tożsamości. W procesie terapeutycznym ważnym problemem jest podjęcie decyzji o przebaczeniu realnych krzywd i zaniedbań, których doznały na drodze swojego życia. W całym procesie zdrowienia z ran przeszłości istotną rolę odgrywa odkrycie w sobie życia duchowego i Boga. Warto przeczytać załącznik drugi artykułu o powszechnym poczuciu i zachowaniu dorosłych dzieci alkoholików. Pozwoli to na głębsze poznanie tegoż zagadnienia.

Przedostatni artykuł dotyczy specyfiki orientacji homoseksualnej u kobiet. Najczęściej w psychologii zajmujemy się problemem homoseksualizmu w perspektywie czegoś normalnego i niewymagającego terapii. W artykule tym zagadnienie homoseksualizmu pokazane jest w perspektywie leczniczej, oznacza to, że człowieka z problemem relacji do tej samej płci, nie można zostawić samemu sobie, lecz należy mu pomóc. Potwierdzają to m.in. licznie istniejące ośrodki psychoterapeutyczne na świecie, np. w Kanadzie zajmujące się zagadnieniem leczenia problemów homoseksualizmu. Autorka tego artykułu zwraca uwagę na fakt, że osoby homoseksualne zwracające się o pomoc są zagubione jak również przeżywają wielkie cierpienie, które dla nich stanowi motyw, by coś z tym zrobić, by uzyskać pomoc w tej trudnej dla nich sytuacji.

Ostatni artykuł odnosi się do zagadnienia diagnozy w psychoterapii. Warto zwrócić uwagę na fakt, by przy diagnozie nie naruszyć zasad etycznych. Dokonać doboru właściwych testów, określić cel diagnozy, jej zakres, oraz co jest bardzo istotne wydać opinię zgodną z prawdziwym stanem rzeczy.

Cała książka, choć jest zbiorem różnych artykułów, to jest próbą innego spojrzenia na człowieka i jego problemy niż tradycyjna psychologia. Przynajmniej takie były założenia redaktorów. Książka chciała ukazać myśl chrześcijańską w podejściu do człowieka oraz sposobu rozwiązywania licznych jego problemów w perspektywie odniesienia się również do jego wiary i bogatego życia duchowego. Czasami w wielu artykułach przebijała niemożność rozwiązania wielu problemów w metodologii psychologicznej. Wydaje mi się, że w pracy z człowiekiem nie można wszystkiego sprowadzić tylko i wyłącznie do zaburzonej relacji z Bogiem, którą trzeba uleczyć. Widać niekiedy pobieżność podejmowanych zagadnień i z całą pewnością ich problematyczność. Może właśnie ta problematyczność jest siłą tej książki, gdyż może wyzwoli i pozwoli na głębsze i bardziej rzetelne poszukiwania w zakresie poszczególnych zagadnieniach poruszanych na łamach tej pozycji. Mimo mankamentów, które czytelnik zobaczy warto sięgnąć po tę książkę, aby zobaczyć inny punkt widzenia. Dostrzec szerokie spektrum człowieka, aby zobaczyć jego bogactwo. Książka jest warta polecenia studentom psychologii, wykładowcom, jak też osobom pragnącym w sposób świadomy zmieniać swoje życie poprzez jego ubogacenie o pełniejszy rozwój sfery duchowej.

Dariusz Buksik

Zenon Uchnast (red.), *Psychology of time: Theoretical and empirical approaches*. Lublin 2006, Wyd. KUL.

Książka pod red. Zenona Uchnasta pt. *Psychology of time: Theoretical and empirical approaches* jest monografią wieloautorską na temat różnych aspektów psychologicznych czasu. Z tego właśnie względu nie jest łatwa do zrecenzowania, gdyż poza wspólnym łącznikiem, jakim jest pojęcie czasu psychologicznego, zawarty w niej materiał jest zbitką wielu odautorskich artykułów naukowych, o różnej proveniencji teoretycznej i różnej wartości naukowej. Niezbyt wiele w tej sytuacji

ingerował w treściowy układ pracy redaktor książki, Zenon Uchnast, który także być może z tego powodu zrezygnował świadomie z napisania wstępu. Jest to z pewnością pewien mankament tego typu książek. Ma to jednak także dobre strony. Do tych dobrych stron zaliczyć należy przede wszystkim zebranie grupy autorów, którzy w rozproszeniu dotychczas poruszali, na ogół pomijany lub incydentalnie poruszany w polskiej literaturze przedmiotu problem procesualnych aspektów psychiki człowieka.

Przechodząc do części opisowej recenzji, należy zaznaczyć, że całość została podzielona na trzy nierównoprawne części. I tak, część pierwsza książki zatytułowana *Temporal Aspects in Selected Psychological Approaches*, obejmuje tylko trzy prace o znaczeniu historycznym, wprowadzające w problematykę rozumienia czasu psychologicznego z perspektywy psychologii indywidualnej Alfreda Adlera (rozdz. 1, autorstwa Elżbiety Amborskiej pt. *The Temporal Dimension of Human Activity According to Alfred Adler*), psychologii humanistycznej Henry A. Murraya (rozdz. 2, autorstwa Małgorzaty Artymiak pt. *Henry A. Murray's Research Proposals on a Human Being as a „Time-Binding” Entity*) czy też psychologii egzystencjalnej E. Strausa, V. Gebattela, R. Maya, E. Minkowskiego i L. Binswanger (rozdz. 3, autorstwa Mariana Ledwocha pt. *Experience of Time in Depression According to Existential Psychologists*). Pomijając w referowaniu szczegóły klasycznych już poglądów tych autorów, należy podkreślić, iż upatrują oni w czasie psychologicznym (przeszłym, teraźniejszym i przyszłym) rolę stabilizatora aktywności celowej człowieka w zmiennych warunkach otoczenia. Mówiąc językiem psychologii egzystencjalnej, podkreślają zgodnie, że człowiek nie tylko żyje w określonym czasie, lecz przede wszystkim, że czas „żyje” w nim. To fundamentalne rozumienie czasu psychologicznego przez przytoczonych klasyków psychologii, przejawia się w wielu szczegółowych modelach tzw. orientacji i kompetencji czasowej oraz metodach badań empirycznych, przedstawionych w dwóch kolejnych częściach książki, zatytułowanych: *Time Orientations: Cognitive Approaches and Methods of Measurement* (część II) oraz *Temporal Competences: Quantitative and Qualitative Approaches* (część III).

I tak, w części II autorzy na bazie definiowania czasu psychologicznego z perspektywy poznawczej prezentują swoje modele badawcze i wyniki odnośnie do czasu przyszłego. W rozdz. 4, autorstwa Willy Lensa pt.: *Future Time Perspective: A Psychological Approach*, znajdujemy charakterystykę składowych czasu psychologicznego: *time perspective, time orientation, time competence* w zastosowaniu do poznawczej koncepcji motywacji, opartej na perspektywie futurologicznej, związanej z oceną możliwości realizacji przyszłych celów (zadań). W kolejnym 5 rozdziale pt. *Future Time Perspective Across Life-Span: Two Models of Measurement*, Juan Francisco Diaz-Morales, opierając się na modelach perspektywy temporalnej życia Nurmiego (1989) (motywacja, planowanie i ocena emocjonalna) oraz Thiebauta (1997) (afekty, ocena ilościowa, dystans, klarowność i ciągłość), przedstawił wyniki badań przeprowadzonych na czterech grupach wiekowych (15-18, 19-28, 30-59 lat) z zastosowaniem kwestionariuszy: Nurmi's Goals Questionnaire oraz Thiebaut's Time Perspective Scale. Stwierdzono m.in. uwzględnianie perspektywy temporalne w planowaniu i realizowaniu celów życiowych we wszystkich badanych grupach. Czas psychologiczny a prawdopodobieństwo osiągnięcia celów jest przedmiotem badań kolejnego rozdziału 6 autorstwa Andrzeja Strzałeckiego, zatytułowanego: *Psychological Time and Subjective Probability of Attaining Life Goals*. Autora interesują wybrane mechanizmy psychologiczne, które oddziałują na ocenę czasu psychologicznego (subiektywnego) oraz sprzężenia zwrotne między czasem subiektywnym i jego wpływem na osiągnięcie celów życiowych. W badaniach empirycznych 39 studentek i 30 studentów autor zastosował trzy specjalnie skonstruowane narzędzia, a mianowicie: Ocenę czasu (szacowanie odległości 22 lat posługując się szacowaniem wielkości z wartością zakotwiczoną), Wydarzenia życiowe (24 wydarzeń ważnych w życiu człowieka) oraz Cele życiowe (24 celów ważnych życiowych). Wyniki badań dotyczą

relacji między czasem fizycznym a czasem psychologicznym (wykładniki funkcji potęgowej) oraz określenia wpływu sprawowanej kontroli nad wydarzeniami i celami życiowymi a subiektywnym prawdopodobieństwem ich wystąpienia (poczucie skuteczności własnych działań zwiększa prawdopodobieństwo ich wystąpienia) oraz związek między zaangażowaniem emocjonalnym a czasem subiektywnym wystąpienia wydarzeń i realizacji celów życiowych (funkcja paraboliczna).

W następnym rozdziale 7 pt. *Time and Age: Mental representations of time and Temporal Orientation of People at Different Periods of Life*, napisanym przez Czesława Nosala, zostały przedstawione badania empiryczne z zastosowaniem kwestionariusza własnej konstrukcji Skala Orientacji Temporalnej AION-2000. Z badań przeprowadzonych na grupie 1900 osób badanych (814 kobiet i 1086 mężczyzn) w różnych przedziałach wiekowych (18-82 lata) wynika m.in., że jeśli reprezentacja poznawcza czasu nie zależy od wieku, to w zakresie orientacji temporalnej czasu egzystencjalnego występują dość znaczne różnice indywidualne. Rozdział 8 pt. *Individual differences in Temporal Orientation Research Results*, autorstwa Beaty Bajcar, jest uszczegółowieniem przedstawionych wcześniej badań dotyczących orientacji temporalnej z wykorzystaniem Skali Orientacji Temporalnej AION-2000, której obok Czesława Nosala autorka rozdziału jest współtwórczynią.

Ostatni rozdział II części książki zatytułowany *Future Orientation and Attitudes to Poland's Joining the European Union. A Pre-Referendum Study* jest napisany przez Zbigniewa Zaleskiego – psychologa i polityka (obecnie eurodeputowany w Parlamencie UE). Autor prezentuje wyniki badań empirycznych z perspektywy futurystycznej, do czego okazją było referendum przeprowadzone w Polsce 5 maja 2004 r. na temat akcesji Polski do Unii Europejskiej. Badaniom poddano 1309 obywateli polskich. Badana grupa była mocno zróżnicowana pod względem płci, wieku, wykształcenia, pochodzenia społecznego, przekonań politycznych itp. Zastosowano autorskie kwestionariusze: Kwestionariusz Pre-Referendalny i Kwestionariusz Post-Referendalny oraz Skalę Lęku Przyszłego. Autor stwierdził m.in., że badani przejawiają postawy lękowe w krótszej perspektywie czasowej, zaś korzyści w długodystansowej perspektywie.

Ostatnia, trzecia część książki, zatytułowana *Temporal Competences: Quantitative and Qualitative Approaches*, poświęcona jest na ogół problemom metodologicznym jakościowych i ilościowych metod pomiaru różnych aspektów czasu psychologicznego. Autorami tej części książki są współpracownicy zespołu pozostającego pod wpływem Zenona Uchnasta, którego metody ilościowe, jak i jakościowe oraz wyniki badań są cennym wkładem w omawianą problematykę czasu psychologicznego. I tak kompetencje interpersonalne z perspektywy teoretycznej i metodologicznej są przedmiotem rozdziału 10, autorstwa Z. Uchnasta, który przedstawia pełną charakterystykę psychometryczną własnego Kwestionariusza Kompetencji Temporalnych (w załączniku wykaz itemów i klucze). Analizę jakościową zdarzeń życiowych studentów w wieku 21-24 lata zbadanych za pomocą tego kwestionariusza, prezentuje Justyna Iskra w rozdziale 11. Autorka stwierdziła m.in. różnice w zakresie psychologicznej struktury doświadczenia czasu u dwóch grup studentów spolaryzowanych na kontinuum kompetencji temporalnej (wysokie vs. niskie kompetencje). Zależności między kompetencjami temporalnymi, badanymi wspomnianym inwentarzem Z. Uchnasta, a cechami osobowości według koncepcji „Wielkiej Piątki” były przedmiotem badań Kingi Tucholskiej, zaprezentowanych w rozdziale 12. Podobne analizy, tym razem związków między kompetencjami temporalnymi, badanymi za pomocą kwestionariusza Z. Uchnasta i K. Tucholskiej a cechami charakteru, badanymi Inwentarzem Psychologicznym Typów Charakteru Z. Uchnasta, opartym na koncepcji W. Sterna, zaprezentowała w rozdziale 13 Agata Celińska. Ostatni rozdział 14, autorstwa Mariana Z. Stepulaka, dotyczy analizy jakościowej (etycznej) codziennych zdarzeń życiowych przeprowadzonej z perspektywy temporalnej. Artykuł jest pełen rad odautorskich, o różnym stopniu słuszności, udzielanych profesjonalnym psychologom.

W części krytycznej recenzji mam kilka uwag. Pierwsza uwaga merytoryczna dotyczy pominięcia dynamiki czasowej w sensie obiektywnym i historycznym. Ten pierwszy sens odzwierciedlają biorytmy człowieka: ultradiadne (tj. krótsze niż 20 godzin, np. ruchy perystaltyczne jelit, tętno, oddech, elektroencefalograficzne itp.), cirkadianne (tj. okołodobowe, trwające między 20 a 28 godzin, np. sen-czuwanie, metabolizm itp.) oraz infradiadne (tj. trwające ponad 28 godzin, np. tygodniowy, miesięczny, roczny, olimpijski itp.). Ten drugi sens, obejmujący wspomnienia o charakterze historycznym, ma duże znaczenia poznawcze nie tylko dla psychologii idei, ale także praktyczne dla człowieka w każdej epoce historycznej, w której przyszło mu żyć (por. obecne dyskusje na temat znaczenia okresu PRL dla ludzi w różnym wieku, statusie społecznym, orientacji politycznej itp.). Głównym przedmiotem książki jest wyłącznie subiektywny wątek czasu i to w retrospektywie lub perspektywie krótkoterminowej, co częściowo jest zrozumiałe, gdyż autorami są psychologowie akademicy. Co się tyczy chronobiologicznego aspektu czasu, nie można zupełnie zapominać, że człowiek nie jest jedynie bytem psychicznym. Oznacza to, że wszelkie procesy i stany psychiczne mają swoją bazę biologiczną, która rządzi się zgoła innym „rozumieniem” czasu. Zabrakło mi do systemowego scharakteryzowania czasu psychologicznego właśnie wątku chronobiologicznego (synchronizatory fotoekologiczne, biologiczny zegar aktywności okołodobowej i sezonowej) a zwłaszcza chronopsychologicznego (synchronizatory socjalne związane z porą posiłku i godzin pracy, tygodniowy cykl aktywności, cykl olimpiad i mistrzostw świata w wielu dyscyplinach sportowych itp.). Odpowiedź na pytanie kto jest „dawcą czasu” (*time giver* lub *Zeitgebers*), dla człowieka, już dawno przekroczyła możliwości odpowiedzi w ramach jednej dyscypliny, takiej jak psychologia. Tak np. wśród licznych rodzajów depresji, poruszanych w rozdziale 3 książki pt. *Experience of Time in Depression According to existential Psychologists* autorstwa Mariana Ledwocha, przynajmniej trzy z nich, a mianowicie: okresowa depresja maniakalna, niektóre postaci depresji endogennej, okresowe zaburzenia psychiczne, zgodnie z danymi literatury przedmiotu, mają związek z wadliwie funkcjonującym zegarem biologicznym i nie można ich wyjaśnić wyłącznie w ramach egzystencjalnej koncepcji czasu psychologicznego. Ponadto już od czasu klasycznych badań eksperymentalnych Blacke’a (1967), potwierdzonych przez Colquhouna (1971) nad korelacją temperatury ciała człowieka z eysenckowskimi cechami osobowości ekstrawersji vs. introwersji, wiadomo, że istnieją psychofizjologiczne podstawy różnic indywidualnych np. w badaniu subiektywnego poczucia czasu lub preferowaniu aktywności człowieka w różnych porach doby, zwane chronotypami. Co jest interesujące z teoretycznego punktu widzenia, to fakt, że owej sinusoidalnie przebiegającej okołodobowej aktywności człowieka nie można zmienić istotnie za pomocą takich zmiennych psychologicznych jak np. wysoka motywacja zadaniowa, potrzeba osiągnięć, cechy osobowości, kondycja, praktyka itp. Można jedynie nieco przesunąć fazę rytmu (np. ekstrawertycy preferują późniejszą porę wstawania w stosunku do introwertyków) lub osiągnąć spłaszczenie amplitudy rytmu (np. pod wpływem wysokiej motywacji lub kofeiny). Pomijanie całkowicie w swoich planach badawczych, a przynajmniej w dyskusji, biologicznych synchronizatorów celowej aktywności człowieka jest podejściem redukcjonistycznym, zacierającym wielowymiarowość natury człowieka. Tak więc izolowanie podejścia psychologicznego od innych dyscyplin naukowych, takich chociażby jak psychofizjologia a zwłaszcza psychoendokrynologia, i redukcjonowanie problematyki „czasu psychologicznego” do kręgu rozważań filozoficznych (np. adlerowska perspektywa *sub specie aeternitatis*) lub psychologicznych (np. klasyczna murrayowska motywacyjna koncepcja czasu przeszłego, terażniejszego i przyszłego) nie owocuje nowymi pomysłami teoretycznymi. Przekonuje nas o tym także dość ograniczony krąg autorów, zwłaszcza polskich (z wyjątkiem rozdz. 4, autorstwa Willy Lensa oraz rozdz. 5, autorstwa Jouana Francisco Diaz-Moralesa), którzy wzajemnie się cytują, dokumentując w ten sposób pewną wspólnotę teoretyczną, w której dominującym wątkiem jest prospektywny aspekt czasu psycholo-

gicznego, wyrażający się w motywacyjnej funkcji realizacji bliższych lub dalszych celów życiowych. Nic też więc dziwnego, że najcenniejszym elementem książki są przede wszystkim interesujące badania empiryczne różnych aspektów czasu psychologicznego oraz prezentacja metod ich pomiaru, zarówno ilościowych, jak i jakościowych. Z pewnością zachęci to wielu psychologów do podjęcia dalszych badań empirycznych w tym względzie. Wartością samą w sobie jest ponadto zebrana bibliografia.

Druga uwaga etyczna dotyczy autoplagiatu, jaki ma miejsce w przypadku artykułu Andrzeja Strzałeckiego pt. *Czas psychologiczny a prawdopodobieństwo subiektywne osiągnięcia celów życiowych* (rozd. 6). Otóż materiał ten *in extenso* (poza uzupełnieniem kilku pozycji bibliograficznych) był przedmiotem publikacji w „*Studia Psychologica*” (2001, 2, 35-50). Zdaję sobie sprawę, że można publikować ten sam materiał w języku obcym (przede wszystkim w czasopismach zagranicznych, adresowanych do innego czytelnika niż polski) lub nawet w języku polskim (jeśli był publikowany np. w czasopiśmie niepsychologicznym o małym zasięgu czytelników) jednakże wymagana jest adnotacja w przypisie i odesłanie do pozycji źródłowej, która powinna być zamieszczona w bibliografii. Należy dokonać takiej adnotacji, gdyż w przeciwnym razie jest to naruszenie dobrych obyczajów. Jestem przekonany, że nie jest to działanie zamierzone.

Trzecia uwaga ma charakter techniczny i dotyczy kilku tabel i rycin, które pewnie ze względów oszczędnościowych, zostały pomniejszone do rozmiarów lilipucich, przekraczających możliwość percepcji wzrokowej człowieka bez szkła powiększającego. Nie można się godzić z takimi praktykami edytorskimi, a dodam także zbyt mały rozmiar czcionki drukarskiej, gdyż pozostają w kolizji z fizjologicznymi wymaganiami percepcji wzrokowej.

Reasumując dotychczasowe rozważania na temat uwag krytycznych a przede wszystkim dobrych stron książki, uważam, że jest unikatową w polskiej literaturze przedmiotu w tym względzie monografią, rysującą niektóre wątki teoretyczne, a zwłaszcza prezentującą wyniki badań psychologicznych, na temat zarówno rzadko poruszanych, co niezmiernie trudny do wyczerpania w ramach jednej dyscypliny naukowej. Polecam jej lekturę, zwłaszcza psychologom, dla których często model człowieka jest zbyt statyczny i ponadczasowy (człowiek jako taki). Wprawdzie poglądy lub wyniki badań większości jej autorów są na ogół znane polskiemu czytelnikowi, to jednak fakt, że ukazała się w języku angielskim znacznie poszerzy krąg czytelników.

Jan F. Terelak